

Janez Orešnik

Izvezalna zgradba vsem razen Micki

Besedilo je del moje še nedokončane študije o izvezalnih zgradbah v slovenščini.

Najbrž premorejo prav vsi jeziki skladijske zgradbe, mednarodno marsikje znane kot eksceptivne zgradbe. Za slovensko poimenovanje predlagam izraz izvezalne zgradbe. Skladijsko so izvezalne zgradbe dokaj raznolike; v slovenščini vsebujejo kot središčno prvino *razen* ali *samo* ali *z izjemo* ipd. Npr. *vsí, samo ne Micka; vsi z izjemo Micke*. Mi bi se omejili na eno samo podzvrst, namreč na tisto, ki je ponazorjena v naslovu predavanja: *vsem razen Micki*. Značilnost te podzvrsti je, da vsebuje v središču izraz *razen* z izvezalnim pomenom, pred in za tem izrazom pa stojita po ena enota, ki sta v naslednjem pomenskem odnosu: enota desno od *razen* je izvezeta iz enote levo od *razen*. V naslovu predavanja je enota *Micka* izvezeta iz enote *vsí*. Ni nujno, da sta obe enoti v dajalniku, saj je prav tudi *vseh razen Micke* ipd. Res pa je – kot bomo videli – zgradba z dvema dajalnikoma skoraj nekaj posebnega, in to ne samo v slovenščini.

V tem predavanju se bomo ukvarjali samo s tistimi levimi in desnimi enotami, ki so v nekem sklonu.

Iz povedanega bi sklepali, da je leva enota glede na pomen vedno nekaj večjega od desne enote. S tega vidika so nekatere vrste levih enot vsaj na prvi pogled nepričakovane, ker pri njih ni takoj jasno, v kakšnem smislu je desna enota izvezeta iz leve enote. Leve enote so namreč tudi tiste s pridevniškim ali samostalniškim nikalnim zaimkom (*nobena zastava razen naše, nihče razen sosedov, nič razen kruha*), z vprašalnim zaimkom (*kdo razen tebe, kaj razen kruha*), z nedoločnim zaimkom (*če bi prišel še kdo razen njega, če bi verjel še čemu razen časopisu*) in še kaj dodatnega bi se našlo. Premislek pokaže, da so tudi take leve enote večje kot enote desno od *razen*.

Poglejmo levi enoti v zgledih *vsí sosedje razen Micke, noben sosed razen Micke*. *Micka* je element množice *sosedje*. V obeh zgledih je *sosedje* leva množica, le da je pred njo enkrat kvantifikator, izražen z besedo *vsí*, drugič pa kvantifikator, izražen z besedo *noben*. A da je leva množica *sosedje* večja od desne množice *Micka*, o tem ni dvoma. Podobno se *mutandis mutandis* pojasnijo tudi druge leve enote, ki na prvi pogled dopuščajo dvom.

Pomembno je, v katerem sklonu ali v katerih sklonih sta obe ključni enoti, leva in desna. Za slovenske izvezalne zgradbe sem oblikoval dva sistema sklonov. En sistem zahteva, da sta skloni obeh enot enaka. Drugi sistem zahteva, da je desna enota v roditeljskem sklonu, sklon leve enote pa ni odvisen od sklona desne enote. Poglejmo podrobneje:

Sistem z enakima sklonoma. Na začetku vsake točke je naveden sklon leve enote. (Ključna) enaka sklona sta podčrtana:

1. Imenovalnik. *Prišli so vsi razen Micka.*
2. Rodilnik. *Spomnili so se vseh razen Micke.*
3. Dajalnik. *Povedali so vsem razen Micki.*
4. Tožilnik. *Pozdravili so vse razen Micko.*

Značilnost tega sistema je, da beseda *razen* v njem ni predlog. Ko bi bila beseda *razen* predlog, bi pričakovali, da bi vezala same rodilnike. Po enotnem mnenju mednarodnih slovníc in slovarjev je beseda s pomenom 'razen' v tem sistemu veznik. Tudi mi se brez razprave pridružujemo temu mnenju.

(Nekateri vezniki v priredno zloženih samostalniških zvezah zahtevajo, da sta oba člena zveze v enakem sklonu. Npr. *prišla sta Janez in Metka, denar so dali Janezu in Metki* itd. Kadar je beseda *razen* veznik, se v tem pogledu vede enako kot veznik *in*.)

Pomembno je razmerje sistema z enakima sklonoma do knjižnega jezika. Dajalnik tega sistema se rabi v knjižnem in neknjižnem jeziku. Preostali trije skloni so pretežno neknjižne narave. Pogosto naletimo nanje v Googlu. Gigafida ima zglede za *razen on* (6 zadetkov) in še mnogo drugih tovrstnih zgledov.

Sistem razen + rodilnik. Na začetku vsake točke je naveden sklon leve enote. Ključna sklona zgradbe sta podčrtana:

1. Imenovalnik. *Prišli so vsi razen Micke.*
2. Rodilnik. *Spomnili so se vseh razen Micke.*
3. Dajalnik. *Ne obstaja (*Povedali so vsem razen Micke).*
4. Tožilnik. *Pozdravili so vse razen Micke.*

Za ta sistem je značilno, da je beseda *razen* v njem predlog. Kot vidimo, so za predlogom – pričakovano -- sami rodilniki.

Ta sistem se rabi tako v knjižnem kot v neknjižnem jeziku, a njegova »pomanjkljivost« je, da ne premore dajalnika, temveč si ga izposoja iz sistema z enakima sklonoma.

Ko trdim, da se sistem z enakima sklonoma (z izjemo dajalnika) ne rabi v knjižnem jeziku in da se sistem *razen* + rodilnik nasprotno rabi v knjižnem in neknjižnem jeziku, o teh razmerah še nisem povedal vsega in nekaterih vidikov izvzemalnih zgradb celo še ne razumem povsem. Naj se odkupim z enim samim primerom, in sicer z vedanjem samostalniškega celostnega zaimka *vse* (srednji spol ednine). Na prvi pogled so razmere v skladu s pričakovanji: *Vse razen službe* (neknjižno tudi *vse razen služba*) *mi je bilo težavno. Spomnil se je vsega razen svojega rojstva.* (Tu je rodilnik *svojega rojstva* izsiljen bodisi od predloga *razen* bodisi od leve enote *vsega*.) *Odpoval se je vsemu razen staršem. Pozabil je prav vse razen staršev* (neknjižno tudi *prav vse razen starše*). Vendar je izbira med obema sistemoma včasih odvisna od skladijskih razmer v izvzemalnem stavčju. Če je |*vse + razen + desna enota*| osebek, je *razen* predlog (neknjižno tudi veznik): *vse razen službe* (neknjižno tudi *vse razen služba*) *je bilo težko*. Če je |*vse + razen + desna enota*| povedkovo določilo, je *razen* veznik: *bil sem vse razen smetar* (**vse razen*

smetarja). Če je |vse + razen + desna enota| povedkov prilastek, je *razen* veznik: *vrnil se je vse razen (kot) junak* (*vse razen [kot] junaka). Če je v katerem od pravkar navedenih zgledov edina možnost *razen* kot nepredlog, torej kot veznik, se tak zgled rabi tudi v knjižnem jeziku, čeprav spada v sistem z enakima sklonoma, o katerem sem zatrjeval, da ga knjižni jezik ne dopušča. O teh zgledih (ki tu sploh niso izčrpno predstavljeni) si še ne upam podajati resnega mnenja.

Vsekakor se vidi, da je sobivanje obeh mojih sistemov v knjižnem jeziku precej bolj živahno, kot se je dalo domnevati na začetku predavanja. Sistem z rodilnikom si ne izposoja samo dajalnika iz sistema enakih sklonov, temveč – pod takimi ali drugačnimi pogoji – tudi imenovalnik in tožilnik. Rodilniško zgradbo izpuščam, ker je dvoumne narave. Nikakor ne gre za to, da bi dajalnik sistema enakih sklonov bil osamljena izjema.

Prehajam na ustrezne podatke iz nekaterih drugih jezikov. Začenjam z nekaterimi slovanskimi jeziki, pri čemer moram žal opozoriti, da se nikjer ne navajajo podrobnosti o sobivanju obeh sistemov v knjižnem jeziku.

Največ podatkov imam o srbsčini. Slavist Predrag Piper je namreč o izvzemalnih zgradbah objavil obsežno študijo (Piper 2013), v kateri ne zajema samo zgradb, kakršne smo obravnavali zgoraj v zvezi s slovenščino, temveč posveča veliko pozornosti tudi drugače tvorjenim izvzemalnim zgradbam, npr. poleg *svima osim Ivanu* 'vseh razen Ivanu' tudi *svima, samo ne Ivanu* 'vsem, samo ne Ivanu' ipd. Nekaj dodatnih pojasnil mi je Predrag Piper 8/17 poslal po elektronski pošti.

V srbsčini so enake razmere kot pri nas, vštevši nenavadno odsotnost dajalnika iz enega izmed obeh sistemov, npr. *Platili su svima osim Ivanu*, **Platili su svima osim Ivana*, oboje s pomenom 'plačali so vsem razen Ivanu'. Ne vem pa še, kaj v srbsčini šteje za knjižno in kaj za neknjižno. Če Piperja berem pravilno, razlaga celotni sistem enakih sklonov tako, da je desna enota okrajšana iz stavka, ki ima bistvene dele take kot leva enota, nakar se zaradi ponavljanja desni stavek skrči na desno enoto. Torej *Platili su svima, osim što nisu platili Ivanu*; po izpustu od *što nisu platili*, ostane na desni strani samo *osim Ivanu* (kjer je *osim* še vedno veznik). Zakaj pa *osim* pred dajalnikom ni postal vsaj neobvezno tudi predlog, kar bi se izšlo v *osim Ivana*, pa Piper žal ne omenja, še manj razlaga.

Podatke o hrvaščini mi je 12/17 po elektronski pošti poslala kolegica Ivana Matas Ivanković, pri čemer se kolegica deloma naslanja na moja sistema, s katerima sem jo seznanil na začetku dopisovanja. Kolegica se kot naravna govorka ne more povsem jasno odločiti med |dajalnik *osim* dajalnik| in |dajalnik *osim* rodilnik|. Najboljši se ji zdijo zgledi iz sistema *osim* + rodilnik. *Došli su svi osim Ane. Sjećam se svih osim Ane. Pozdravio je sve osim Ane*. V sistemu z enakima sklonoma daje kolegica prednost stavku *Rekli su svima osim Ani*. Podpira tudi *Sjećam se svih osim Ane*, a to spada v oba sistema, medtem ko je zgled *Govorio je o svima osim o Ani* predložni, zgled *Hvalio se cijelim razredom osim Anom* pa v slovenščini manjka. Manj je kolegici všeč *Rekli su svima osim Ane. Govorio je o svima osim Ane. Hvalio se cijelim razredom osim Ane. Došli su svi osim Ana. Pozdravio je sve osim Anu*.

Ruščina. Beseda *krome* 'razen' se vedno vede kot predlog z roditeljskim, torej je desna enota vedno v roditeljskem: *vsem krome Tatjany* 'vsem razen Tatjani'. Iz ruščine 19. stoletja je znanih nekaj zgledov s *krome* + dajalnik (torej kakor slovenske razmere), na primer pri Puškinu in Levu N. Tolstoj (Puškin: *čužd vsemu krome dolgu svojemu* 'tuj vsemu razen svoji dolžnosti'), a kaže, da ruska strokovna literatura o zgledih iz 19. stoletja ne govori. Zgledi kot Puškinov so kajpak nastali neodvisno od južnoslovanskih jezikov, in to potrjuje obstoj neke težnje, ki zahteva načelno razlago, a nikakor v okviru posameznega jezika.

Nemščina ima enake razmere kot slovenščina, le da sta obe možnosti (tj. *razen* kot predlog in *razen* kot veznik) dovoljeni tudi v knjižnem jeziku. Npr. *es kamen alle außer mir, außer ich* 'prišli so vsi razen mene, razen jaz' (*außer* se v pomenu 'razen' veže z dajalnikom, kadar je predlog). V nemškem zgodovinskem slovarju Hermanna Paula berem, da je sistem z enakima sklonoma včasih uporabil tudi Goethe.

Z večino germanskih jezikov si ne moremo kdove kaj pomagati, saj je njihovo oblikoslovje borno. Vendar so izvzemalne zgradbe v boljših slovnicaх omenjane. V angleških slovnicaх se izvzemalnost obravnava redko in kratko, izraza pa sta *except clause* 'izvzemalni stavek' (zgled: *Tiskamo vse razen denarja*) in *except construction* 'izvzemalna zgradba' (zgled: *vse razen denarja*). Nekaj pozornosti je bila deležna okoliščina, najbrž uresničena v vseh jezikih, da leva in desna polovica stavčja nikoli ne udejanjata enake polarnosti (o čemer več pozneje).

Zdaj prehajamo na področje zgodovinske slovnice, in sicer predvsem z namenom, da bi osvetlili nastanek obeh sistemov.

Deloma se pri tem naslanjam na že omenjeno študijo Piper 2013 o soodnosnem razvoju v srbščini, a poudarjam, da njegova študija ni namenjena zgodovini izvzemalnih zgradb. Zato moram odgovornost za navedbe, ki sledijo, prevzeti sam.

Začetek je v tistih izvzemalnih zgradbah, v katerih je levo in desno od besede *razen* razvit cel stavek, in se levi in desni stavek razlikujeta kar najmanj, tako da desni stavek v veliki meri ponavlja levega, npr. *preživeli so vsi, razen da ni preživela Micka*.

Kot je v izvzemalnih zgradbah obvezno,

1. mora desna enota (*Micka*) na semantični ravni biti izvzeta iz leve enote (*vsii*),
2. enoti morata biti skladijsko enakovredni (tu obakrat osebek),
3. mora desni stavek biti nasprotne polarnosti od levega stavka. Tj., če je levi stavek trdilni, mora desni biti nikalni, in obratno, če je levi stavek nikalni, mora desni stavek biti trdilni. Zgled: *tukaj tiskamo vse razen denarja*. Zgled v razviti obliki: *tukaj tiskamo vse, razen da ne tiskamo denarja*. Levi stavek je trdilni, desni je nikalni. Obratno: *tukaj ne tiskamo ničesar, razen da tiskamo denar*. Kje vse ima slovenščina tako preklapljanje in kaj je sprožilec preklapljanja, še ni znano.

V tako zamejenih pogojih je pogostno, ne nujno, drastično krajšanje desnega stavka. Krajšanje stavka zaradi v njem uresničenega ponavljanja je pojav, najbrž

znan iz prav vseh jezikov in po pravilih, ki nikakor ne veljajo samo za izvzemalna stavčja. Oglejmo si zgled

- a) *drznil bi si pomagati vsem sošolcem, razen da si meni ne bi drznil pomagati.*
- b) izpust *da*: *drznil bi si pomagati vsem sošolcem, razen meni si ne bi drznil pomagati.*
- c) izpust nedoločnika: *drznil bi si pomagati vsem sošolcem, razen meni si ne bi drznil.*
- č) izpust opisnega deležnika: *drznil bi si pomagati vsem sošolcem, razen meni si ne bi.*
- d) izpust naslonskega niza: *drznil bi si pomagati vsem sošolcem, razen meni ne.*
- e) izpust nikalnice: *drznil bi si pomagati vsem sošolcem, razen meni.*

Kot vidimo, so tudi vmesne stopnje izbrisa povsem pravilni (desni) stavki. Če je desni stavek zanikan, se med krajšanjem najdalj ohrani nikalnica, glej točko d zгледа. Okrajšani desni stavek z nikalnico je namreč živ v nekaterih zgledih iz neknjižnega jezika, medtem ko knjižni jezik takih stavkov ne priznava. Npr. *se vdinja vsem razen ne interesom države, spraviš vun vse razen ne limon, ustrezam vsem pogojem razen ne kajenju* (vsi zgledi Google); nikalnica *ne* tu ni naslonka, temveč je pod besednim naglasom, včasih tudi pod poudarkom. Po mojem občutku je v navedenih zgledih sprejemljiva tudi nikalnica onkraj desne enote, npr. *razen interesom države ne, razen limon ne, razen kajenju ne*; in tudi ta nikalnica je naglašena ali celo poudarjena. Kaj je razlog za izbris nikalnice, pa žal ne vem; nikalnica v desni polovici ravno nikoli nima ustreznice v levi polovici.

Vračam se h glavni niti. Izid krajšanja je *preživeli so vsi(,) razen Micka*. Na začetku oskubljenega desnega stavka vztraja prvina *razen* še vedno v vlogi veznika, kot se vidi po nerodilniškosti desne enote *Micka*. Desni imenovalnik *Micka* obstane za zmeraj (vsaj v neknjižnem jeziku).

Prevedba veznika + imenovalnika v predlog + rodilnik se zgodi šele na naslednji in obenem zadnji stopnji, ki se glasi: *preživeli so vsi razen Mice*. To se zgodi, ker govoreči ne vidijo nujno v *razen Micka* veznika, temveč jim je blizu, da je *razen* tu predlog. Saj poznajo *razen* + rodilnik tudi iz drugačnih zgradb kot izvzemalnih. Tako vznikne alternativni sistem z *razen* + rodilnik. O tem alternativnem sistemu torej vsaj za sedaj sodim, da je poznejšega izvora kot sistem z enakima sklonoma. V igri pa ostaja vsaj za sedaj tudi možnost, da sta moja sistema sklonov nastala povsem neodvisno drug od drugega.

Da je sistem z enakima sklonoma -- razen njegovega dajalnika -- samo deloma sprejet v knjižni jezik, je najbrž treba pripisati ukrepanju jezikovnih zakonodajalcev. Morda je prevladala okoliščina, da je sistem *razen* + rodilnik v splošnejši rabi kot sistem z enakima sklonoma, ali pa so v sistemu z enakima sklonoma slutili nemški vpliv.

V dokončno besedilo bom vključil bibliografijo in podatke o pomoči kolegov –ic z naslednjega seznama:

Kurt Braunmüller (Hamburg), Karin Cvetko Vah, Varja Cvetko Orešnik, Aleksandra Derganc, Wolfgang Dressler (Dunaj), Ilona Janysková (FF), Magnús Pétursson (Hamburg), Ivana Matas Ivanković (Zagreb), Predrag Piper (Beograd), Luka Repanšek, Éva Schwetter (FF), Milena Sheppard, Marko Snoj, Mladen Uhlík.